

The Ontological Foundations of Implication in Transcendent Philosophy: A Metaphysical Critique of the Principle of Explosion

Gholam Ali Hashemifar*

PhD Candidate in Islamic
Philosophy and Theology,
University of Tehran, Tehran, Iran

Abdolrasoul Kashfi

Professor of Islamic Philosophy and
Theology, University of Tehran,
Tehran, Iran

Extended Abstract:

1. Introduction and Problem Statement

In classical logic, the “Principle of Explosion” (or the rule of *Ex Falso Quodlibet*) states that from a contradictory premise, any arbitrary conclusion can be deduced ($A \wedge \neg A \vdash B$). This principle, rooted in the truth-functional definition of material implication and rules such as Disjunctive Syllogism, possesses a valid and robust structure from a formal syntactic standpoint. However, the acceptance of this principle leads to counter-intuitive consequences; it implies that if a contradiction occurs within a system, all propositions within that system (whether relevant or irrelevant) are deemed true, causing the system to suffer a semantic collapse or “explosion.”

In contemporary philosophy of logic, various approaches such as Relevance Logics and Paraconsistent Logics have been developed to curb this consequence, generally operating by modifying the syntactic and formal rules of classical logic. Amidst this, the present research adopts a comparative-interpretive approach to explore Mulla Sadra’s philosophical system (Transcendent Theosophy / *Hikmat al-Muta’aliya*). It aims to demonstrate how this metaphysical system can provide an “anti-explosive reading” of entailment without needing to alter the formal rules of classical logic or falling into the trap of Dialetheism. The main problem addressed in this paper is how Mulla Sadra, by tying the concept of “logical entailment” to “ontological causality,” presents a reading that renders the Principle of Explosion metaphysically invalid.

2. Research Methodology and Separation of Analytical Levels

One of the fundamental challenges in comparative studies between modern logic and Islamic philosophy is the conflation of formal/syntactic rules with ontological presuppositions. Therefore, the methodology of this research is founded upon a clear, tripartite demarcation:

- **Formal Level:** Examining the validity of inference based solely on logical syntax and rules.
- **Epistemological Level:** Examining the possibility of acquiring knowledge and inference for the epistemic agent.

* Corresponding Author: ali.hashemi.far@ut.ac.ir

- **Ontological Level:** Examining the objective and actual (in *nafs al-amr*) relation between the contents of propositions.

This paper explicitly acknowledges that its central claim is **not** a “logical refutation” of the Principle of Explosion at the formal level. In other words, Disjunctive Syllogism and the Principle of Explosion are evaluated as entirely “valid” according to the syntactic machinery of classical logic. The primary focus of this research is exclusively restricted to the third level—namely, evaluating the “Ontological Soundness” of these rules—to demonstrate that formal validity does not necessarily guarantee a meaningful connection in the realm of reality.

3. Metaphysical Foundations: Entailment as a Causal Relation

The point of departure for the Sadrean reading of entailment is the principle of the “Principality of Existence” (*Asalat al-Wujud*) and his specific theory of “causality.” In Transcendent Theosophy, existence is the only genuine and objective reality, and mental concepts are merely indicative of this reality. Accordingly, causality in Sadra’s view is not merely a temporal succession or a conceptual conjunction; rather, it is a profound existential relation wherein the effect is the very essence of “existential poverty” and pure dependence upon its cause.

From Mulla Sadra’s perspective, “Real Entailment” between two propositions is established only if it signifies an objective causal and existential connection in the external world. Unlike classical logic, which defines material implication solely based on truth-value combinations (where the falsity of the antecedent suffices for the truth of the conditional), in Sadrean semantics, the truth of a conditional proposition requires the realization of an affirmative, generative link between the antecedent and the consequent. Without this causal link, any inference remains merely an empty formal conjunction devoid of ontological significance.

4. Ontological Critique of the Principle of Explosion and Disjunctive Syllogism

By applying the aforementioned principles, Mulla Sadra’s anti-explosive approach becomes evident. In classical logic, explosion is typically proven through steps in which “Disjunctive Syllogism” ($A \vee B, \neg A \vdash B$) serves as a key pillar.

Mulla Sadra accepts the Principle of Non-Contradiction (PNC) as the most self-evident metaphysical axiom (an inherent impossibility). From a Sadrean perspective, when we are confronted with a contradictory premise ($A \wedge \neg A$), we are facing “pure non-existence,” which has no objective counterpart in the external world. Based on the philosophical maxim that “that which lacks a thing cannot bestow it” (*Nemo dat quod non habet*), and considering that entailment requires the cause’s capacity to generate or necessitate the effect, an impossible assumption (contradiction) that is entirely devoid of existence fundamentally cannot be the source of any causal effect.

Therefore, when the premise is a contradiction, the “causal relation”—which is the necessary condition for entailment—fails to materialize from the outset (a negation due to the non-existence of the subject). Furthermore, Disjunctive Syllogism loses its ontological function within this system; because in conditions where the premises are entangled in an inherent impossibility, the

existential coherence required for the mind to reach a specific affirmative conclusion (*B*) through a disjunctive proposition collapses. Consequently, even though the Principle of Explosion is valid at the formal level (due to vacuous truth or syntactic rules), it entirely lacks metaphysical soundness in the realm of existential semantics due to the blockage of causal channels. It simply cannot justify the deduction of a reality from an impossibility.

5. Strict Demarcation from Paraconsistent Logics

One of the significant achievements of this research in its revised version is dispelling a common misunderstanding regarding the assimilation of Islamic philosophy to non-classical logics. Through rigorous arguments, this paper demonstrates that Transcendent Theosophy **cannot and should not be labeled as a “Paraconsistent Logic.”**

Paraconsistent systems (particularly in the Dialetheist approach), in order to prevent explosion, are inevitably forced to weaken or reject the Principle of Non-Contradiction, accepting that there might be models where contradictions are realized externally (true contradictory propositions). However, Mulla Sadra, in strict adherence to the Aristotelian tradition, regards contradiction as an impossible entity (*mumtani’ al-wujud*) that can under no circumstances be realized in the realm of existence.

The ingenuity of the Sadrean system lies in the fact that it curbs explosion not by tolerating contradictions at the formal level, but by fortifying the ontological conditions of entailment (the prerequisite of causality). In the Sadrean reading, the system does not explode—not because contradictions are digestible, but precisely because a contradiction is so absurd and devoid of existence that it lacks the capacity to construct any associative bridge (entailment) toward other propositions. This is a “metaphysical anti-explosive reading,” not a paraconsistent logic.

6. Conclusion

The present paper ultimately concludes that the confrontation between Mulla Sadra’s philosophical apparatus and classical logic over the Principle of Explosion is not a syntactic and mathematical dispute, but a profound semantic and ontological conflict. By proposing the theory of the Principality of Existence and binding logical inference to causal relation, Transcendent Theosophy demonstrates that the validity of a logical system only extends as far as it can mirror objective, actual relations (*nafs al-amr*).

Within this framework, the Principle of Explosion—as a rule that allows any conclusion, whether relevant or irrelevant, to be extracted from a pure void (contradiction)—is metaphysically unsound and sterile. This anti-explosive reading, while respecting the formal rules of classical logic, clarifies the limitations of its application in the realm of discovering reality, thereby opening new horizons for designing “Existence-based Semantics” in the contemporary philosophy of logic. This perspective proves that one can resist the devastating consequences of the Principle of Explosion in the realm of metaphysics without deviating from the Principle of Non-Contradiction and without resorting to paraconsistent logics.

Keywords: Principle of Explosion, Causation, Implication, Mullā Ṣadrā

مبانی هستی‌شناختی استلزام در حکمت متعالیه: نقدی متافیزیکی بر اصل انفجار

دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

غلام‌علی هاشمی‌فر *^{id}

استاد فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

عبدالرسول کشفی^{id}

چکیده

اصل انفجار بیان می‌دارد که از یک تناقض منطقی، هر گزاره‌ای، صرف‌نظر از محتوایش، قابل استنتاج است. این اصل، مبنای طرد تناقض در سنت منطق کلاسیک به‌شمار می‌رود. پژوهش حاضر، با رویکردی توصیفی و تحلیلی، به بررسی نسبت میان این اصل و نظریه‌ی علیّت در حکمت متعالیه‌ی ملاصدرا می‌پردازد. ملاصدرا، با تکیه بر اصالت وجود و تشکیک آن، با رویکردی متافیزیکی، استلزام را نه صرفاً پیوندی صوری، بلکه رابطه‌ای هستی‌شناختی می‌داند که تنها در پرتو تعلق علی و معلولی معتبر است. او با ردّ این پیش‌فرض کلاسیک که «از هر امر محالی می‌توان هر نتیجه‌ای را استنتاج کرد»، تأکید می‌کند که استلزام، حتی در فرض وجود تناقض در مقدمات، تنها با وجود رابطه‌ی علیّ مشروعیت دارد. برخلاف برخی منطق‌های فراسازگار که برای گریز از انفجار، قاعده‌ی تناقض را از عمومیت خارج می‌کنند، نگرش صدرایی، با محدودسازی متافیزیکی استنتاج و ضمن پای‌بندی به اصل عدم تناقض، خوانشی ضدانفجاری از استلزام به‌دست می‌دهد.

واژگان کلیدی: اصل انفجار، علیّت، استلزام، ملاصدرا

* نویسنده مسئول: ali.hashemi.far@ut.ac.ir

۱. مقدمه

منطق کلاسیک، به عنوان ستون فقرات استدلال صوری، بر اصول بنیادینی استوار است که یکی از مهم‌ترین و در عین حال بحث‌برانگیزترین آن‌ها، «اصل انفجار»^۱ است. این اصل بیان می‌دارد که اگر در یک نظام صوری، تناقضی وجود داشته باشد، آنگاه مستلزم صدق هر گزاره‌ای، صرف‌نظر از محتوایش، خواهد بود. پیامد این اصل برای هر نظام فکری چالش‌برانگیز است، زیرا وجود یک تناقض، انسجام کل سیستم را از بین می‌برد و مرز میان صدق و کذب را مخدوش می‌سازد. این مسئله نه تنها از نظر تکنیکی مشکل‌ساز است، بلکه با شهود معرفتی ما از آنچه که استنتاج «معقول» محسوب می‌شود نیز در تعارض قرار دارد.

اما این تمام ماجرا نیست. اصل انفجار تناقض، در دوران معاصر، واکنش‌هایی را نیز در پی داشته است. از اواخر قرن نوزدهم، جریان‌هایی در فلسفه‌ی منطق ظهور کرد که به نحوی تلاش کرده‌اند بدون پذیرش کامل اصل انفجار، امکان «استدلال کنترل‌شده از دل تناقض‌ها» را فراهم آورند. این نظام‌های منطقی که با عنوان «منطق‌های فراسازگار»^۲ شناخته می‌شود، در قالب‌هایی مثل منطق پارادوکس (LP)، نظام‌های C، منطق‌های ربط^۳، منطق‌های زیرساختی^۴ و منطق تطبیقی^۵، تلاش کردند تا اصل انفجار را یا حذف کنند و یا تنها در حضور شرایطی خاص معتبر شمارند.

در این بستر، پرسش اساسی این است: آیا مبانی هستی‌شناختی فلسفه‌های پیشامدرن، به‌ویژه حکمت متعالیه‌ی ملاصدرا، می‌تواند به نحوی مستقل از سنت منطقی معاصر، چارچوبی برای نقد و رد اصل انفجار فراهم آورد؟ پاسخ به این پرسش نشان می‌دهد که برخی از نگرانی‌های معاصر درباره‌ی منطق کلاسیک، ریشه‌ای عمیق‌تر در تاریخ فلسفه داشته و راه‌حل‌هایی متفاوت از آنچه در منطق‌های فراسازگار ارائه شده، قابل تصور است. فلسفه‌ی ملاصدرا، یکی از این نظام‌هاست که بر بنیاد اصالت وجود و وحدت تشکیکی هستی بنا شده است. در این دستگاه فکری، وجود یگانه حقیقت خارجی تلقی شده و علیّت نه صرفاً رابطه‌ای منطقی یا مفهومی، بلکه پیوندی وجودی و عمیق است که بر پایه‌ی فقر ذاتی معلول نسبت به علت تبیین می‌شود. ملاصدرا با وجود پابندی جدی به اصل امتناع تناقض، در خلال تحلیل خاص خود از شرایط تحقق تناقض، و در پرتو نظریه‌ی علیّت وجودی، امکان رد اصل انفجار را در سطحی فراتر از صورت‌بندی‌های صرفاً منطقی پیش روی می‌نهد. در این چارچوب، استلزام تنها زمانی معتبر است که بر پایه‌ی تعلق علی استوار باشد، و صرف وجود تناقض، بی‌آن که پیوندی علی میان مقدمات و نتایج برقرار گردد، نمی‌تواند به استنتاج هر گزاره‌ی دلخواهی بینجامد؛ و بدین‌سان، حکمت متعالیه بدون عدول از مبانی منطق کلاسیک و بی‌نیاز از پذیرش تناقض‌باوری، امکان خنثی‌سازی پیامدهای اصل انفجار را فراهم می‌سازد.

فرضیه اصلی این جستار آن است که نظریه علیّت ملاصدرا، که ریشه در هستی‌شناسی منحصر به فرد او دارد، به طور بنیادین با استنتاج دل‌خواهی و بدون ارتباط علی، که مشخصه اصل انفجار است، فاصله دارد. درواقع، در این مقاله سه سطح متمایز بحث از یکدیگر تفکیک می‌شود:

۱. سطح صوری: که در آن اعتبار استنتاج صرفاً بر اساس اعتبار منطقی یا معناشناسی صوری تعریف می‌شود؛ همان‌گونه که در منطق کلاسیک اصل انفجار به عنوان یک قاعده استنتاجی پذیرفته می‌شود.

۲. سطح معرفت‌شناختی: که در آن پرسش از موجه بودن یک استنتاج برای فاعل شناسا مطرح است.

۳. سطح هستی‌شناختی: که در آن رابطه میان مقدم و تالی نه صرفاً در سطح صوری صدق گزاره‌ها، بلکه در سطح ربط علی و وجودی بررسی می‌شود.

دعوی اصلی این مقاله در درجه نخست ناظر به سطح سوم است؛ یعنی نشان دادن اینکه در چارچوب حکمت متعالیه، اعتبار واقعی استلزام تنها در صورتی قابل دفاع است که میان مقدم و تالی نوعی تعلق علی برقرار باشد. درواقع، این مقاله در پی خوانش تطبیقی-تفسیری از اصل انفجار

¹ . Principle of Explosion

² . paraconsistent logics

³ . relevant logics

⁴ . substructural logics

⁵ . adaptive logic

است. در همین راستا ابتدا به تبیین اصل انفجار در منطق کلاسیک و قواعد حاکم بر آن می‌پردازیم. سپس، نظریه علیت در حکمت متعالیه ملاصدرا را با تأکید بر اصالت وجود، فقر وجودی و پیوند آن با واجب‌الوجود تشریح می‌کنیم. در نهایت، تعارض میان این دو دیدگاه را به تفصیل بررسی کرده و نشان می‌دهیم که چگونه ملاصدرا از حیث فلسفی امکان انفجار منطقی را مردود می‌داند.

در حوزه‌ی فلسفه اسلامی، به‌ویژه در باب علّیت در اندیشه ملاصدرا، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. از جمله می‌توان به مقاله‌ی سجاد رضوی (۲۰۲۰) با عنوان «ملاصدرا و علّیت: بازاندیشی یک مسئله در فلسفه متأخر اسلامی» اشاره کرد که به تحلیل مسئله علّیت در حکمت متعالیه می‌پردازد. داود زند (۲۰۱۵) نیز در مقاله‌ای با عنوان «ارتباط میان علّت و معلول از منظر ابن‌سینا و ملاصدرا» به مقایسه‌ی تطبیقی این دو فیلسوف پرداخته است. در پژوهش‌های فارسی نیز، مقاله‌ی علّیت در اندیشه ملاصدرا، نوشته‌ی علی فتح طاهری (۱۳۹۱) یکی از منابع مفید در این زمینه به شمار می‌آید. در باب منطق‌های فراسازگار و نقد اصل انفجار، مقاله‌ی سیاوش احمدزاده و لطف‌الله نبوی (۱۴۰۲) با عنوان «نظریه‌های صدق عرفی فراسازگار و پارادوکس کری» به بررسی راه‌حل‌های منطق فراسازگار برای پارادوکس‌ها پرداخته است. همچنین در حوزه‌ی منطق ربط، اسدالله فلاحی آثار ارزشمندی عرضه کرده است: کتاب «آشنایی با منطق ربط» (۱۳۹۲)، ترجمه‌ی اثر مهم «فلسفه منطق ربط: گزاره‌ها و موجهات» نوشته‌ی استیون رید (۱۳۸۵)، و نیز کتاب «منطق تطبیقی» (۱۳۹۵) که همگی در تبیین و بسط نظریه‌های صوری جایگزین برای منطق کلاسیک مؤثر بوده‌اند. در همین راستا، غلامرضا ذکیانی (۱۳۸۳) در مقاله‌ی «تأملی در منطق ریاضی (نگرش تابع ارزشی)» با رویکردی انتقادی به مبانی استلزام مادی در منطق کلاسیک، به ویژه برهان لوئیس و قاعده انفجار، پرداخته و نشان می‌دهد که تقلیل صدق به محاسبه‌های صرف تابع ارزشی نمی‌تواند از منظر معرفتی کفایت کند. این مقاله با تأکید بر تمایز میان «اعتبار صوری» و «صدق به معنای مطابقت با واقع»، می‌تواند پشتوانه‌ی تحلیلی مهمی برای نقد نگرش صوری محض و دفاع از ضرورت توجه به ربط و واقع در استنتاج‌های منطقی به شمار آید.

علی‌رغم وجود مطالعات گسترده درباره ملاصدرا یا منطق‌های فراسازگار، هیچ پژوهشی تاکنون رابطه ساختاری بین نظریه علّیت ملاصدرا و نحوه‌ی مواجهه‌ی او با اصل انفجار را تحلیل نکرده است. پژوهش حاضر با رویکردی «توصیفی و تحلیلی» در این خلأ وارد شده و با تمرکز بر پیوند میان علّیت وجودی صدرا و منطق فراسازگار، طریقی برای برون‌رفت از چالش انفجار گشوده است.

۲. اصل انفجار در منطق کلاسیک

اصل انفجار، که در زبان لاتین به صورت «از تناقض، هرچه بخواه»^۶ شناخته می‌شود، اصلی در منطق کلاسیک است که می‌گوید از یک تناقض منطقی، هر گزاره‌ای قابل استنتاج است (Tarski, 1994: 126). به عبارت دیگر، اگر در یک دستگاه منطقی، گزاره‌ای مانند A و نقیض آن $\neg A$ هر دو پذیرفته شوند، آنگاه هر گزاره‌ی دلخواهی مانند B قابل استنتاج است. وقوع اصل انفجار در منطق کلاسیک مستلزم پذیرش هم‌زمان سه عنصر کلیدی است: الف - پذیرش تناقض، ب - قاعده‌ی معرفی فاصل^۷ و ج - قیاس انفصالی^۸. این سه، در ترکیب با یکدیگر، امکان استنتاج هر گزاره‌ی را از یک تناقض فراهم می‌سازند (Ibid, 1994: 125-127, 129-130, 134).

قاعده‌ی معرفی فاصل بیان می‌کند که از هر گزاره‌ی صادق مانند A ، می‌توان به‌درستی گزاره‌ی AVB را نتیجه گرفت (صرف‌نظر از محتوای B). به کمک این قاعده و به‌کارگیری قیاس انفصالی، راه برای گسترش بی‌ضابطه‌ی نتایج باز خواهد شد: مطابق قیاس انفصالی، اگر AVB و نیز $\neg A$ را در اختیار داشته باشیم، می‌توان B را نتیجه گرفت. صورت منطقی این استدلال به این شکل است:

- $$A, \neg A \vdash B$$
1. $A \ \& \ \neg A$
 2. A
 3. $\neg A$
 4. $A \vee B$
 5. B

از آنجا که B می‌تواند هر گزاره‌ای باشد، نظام استنتاج دچار انفجار می‌شود. روشن است که نقش قاعده‌ی تناقض در این میان، جنبه‌ای پیشین و پیش‌فرض‌گونه دارد. این قاعده می‌گوید که هیچ گزاره‌ای نمی‌تواند هم‌زمان هم صادق و هم کاذب باشد. در منطق کلاسیک، این اصل به‌منزله‌ی بنیاد متافیزیکی انسجام منطقی تلقی می‌شود، اما انفجار نه صرفاً از نقض آن، بلکه از تعامل آن با قواعد استنتاجی یادشده پدید می‌آید. در نتیجه،

^۶ Ex Contradictione Buodlibet

^۷ disjunction introduction

^۸ disjunctive syllogism

انفجار، نتیجه‌ی ساختار خاص استنتاج در منطق کلاسیک است و دقیقاً به همین دلیل است که برخی نظام‌های منطقی، برای گریز از انفجار، معمولاً یکی از دو قاعده‌ی بالا – به‌ویژه قیاس انفصالی – را حذف یا تعدیل می‌کنند؛ بدون آن که لزوماً اصل تناقض را به‌کلی طرد کنند. از طرفی، در منطق کلاسیک، معیار اعتبار استدلال، «حفظ ضروری صدق بر حسب صورت منطقی» تلقی می‌شود. مطابق این تعریف، هر استدلالی که در آن نتوان شرایطی را یافت که مقدمات صادق بوده و نتیجه کاذب باشد، معتبر است، حتی اگر میان مفاد مقدمات و نتیجه، هیچ‌گونه پیوند معنایی، علی یا معرفتی برقرار نباشد (Copi & Cohen, 2014: 25-26). در نتیجه، اگر مجموعه‌ای از مقدمات حاوی تناقض باشد، چون این مجموعه هرگز نمی‌تواند هم‌زمان صادق باشد، آن استدلال به‌صورت صرفاً صوری، صدق را همواره «به‌نجو تهی»⁹ حفظ می‌کند. این قاعده، که به استلزام مادی¹⁰ معروف است، در کنار سه عنصر مهم دیگر، به پذیرش اصل انفجار می‌انجامد؛ اصلی که مطابق آن، از یک تناقض، هر گزاره‌ای (ولو متناقض و بی‌ارتباط) قابل استنتاج است.

۲-۱. نقدهای منطقی معاصر بر اصل انفجار

منطق‌های فراسازگار در واکنش به همین مسئله، با کنار گذاشتن اصل انفجار، می‌کوشند «امکان استدلال کنترل‌شده از دل تناقض‌ها» را فراهم آورند (Bremer, 2005). این تلاش‌ها عمدتاً در دو محور اصلی صورت پذیرفته‌اند که می‌توان آن‌ها را به ترتیب ذیل طبقه‌بندی کرد:

نخست، گروهی از این منطق‌ها با اتخاذ رویکردی صوری¹¹ به بازنگری در قواعد استنتاجی چون قاعده‌ی تناقض، قاعده‌ی معرفی فاصل و قیاس انفصالی پرداخته‌اند. هدف این رویکرد آن است که از طریق تضعیف یا حذف برخی از این قواعد، مسیر انفجار را در ساختار برهان مسدود سازند. نخستین نمونه‌ی مهم در این رویکرد، منطق پارادوکس (LP) است که توسط گراهام پریست¹² طراحی شده. در این منطق، برخلاف منطق کلاسیک، پذیرش جملاتی که هم‌زمان صادق و کاذب‌اند مجاز شمرده می‌شود؛ و این پذیرش به عقیم‌سازی اصل انفجار می‌انجامد (Priest, 2008: 154). در واقع، منطق پارادوکس از اصل تناقض دست کشیده اما از پذیرش هر نتیجه‌ای از تناقض اجتناب می‌ورزد. در نظام‌های C راهکار متفاوتی اتخاذ شده است. این منطق‌ها با تعریف سلسله‌مراتبی از گزاره‌های «سازگار»، اجازه نمی‌دهند که هر تناقضی بتواند وارد قواعد استنتاجی شود. در نتیجه، تنها گزاره‌هایی که از منظر درونی سازگار تلقی می‌شوند، می‌توانند در فرآیند استدلال نقشی مشروع داشته باشند؛ و بدین ترتیب، استلزام انفجار کنترل می‌شود (Da Costa, 1974: 499-500). در منطق RM3 که یکی از منطق‌های ربطی سه‌ارزشی است، افزون بر صدق (۱) و کذب (۰)، ارزش صدق سومی به نام "i" تعریف می‌شود که نشان‌دهنده‌ی هم‌زمانی صدق و کذب است. از آنجا که این مقدار نیز در شمار ارزش‌های تعیین‌شده محسوب می‌شود، RM3 امکان وجود تناقض‌های صادق را فراهم می‌سازد؛ بی‌آنکه چنین تناقض‌هایی منجر به صدق هر گزاره‌ی دلخواهی شوند. بدین‌سان، استنتاج کلاسیکی مانند «اگر $p \wedge \neg p$ ، آنگاه q» در RM3 معتبر نیست و اصل انفجار در آن از کار می‌افتد. برخلاف منطق پارادوکس پریست که مدعی واقعیت داشتن برخی تناقض‌های صادق است، RM3 بی‌آن‌که به آن‌ها التزام فلسفی داشته باشد تنها از نظر ساختار منطقی امکان وجود تناقض را می‌پذیرد (Priest, 2008: 124).

نمونه‌ای دیگر از این رویکرد را می‌توان در خانواده‌ی منطق‌های زیرساختی (یا زیرساختاری) به‌ویژه در منطق خطی¹³ یافت که توسط ژان-ایو ژیرار¹⁴ ارائه شده است. در این منطق، با حذف قواعد ساختاری چون تضعیف¹⁵ و انقباض¹⁶ به‌عنوان قواعدی کلی، از این‌که مقدمات نامربوط بتوانند منجر به نتیجه‌ای دلخواه شوند، جلوگیری می‌شود و بدین ترتیب مسیر وقوع انفجار مسدود می‌گردد (Girard, 1995: 6-10, 15).

در مقابل، گروه دوم از منطق‌های فراسازگار با اتخاذ رویکرد معنایی¹⁷، نه قواعد ساختاری بلکه خود مفهوم استلزام را هدف نقد قرار داده‌اند. طبق این رویکرد، اشکال اصل انفجار در پذیرش نوعی از استلزام، یعنی استلزام مادی، نهفته است؛ استلزامی که صرفاً بر اساس مقادیر صدق گزاره‌ها تعریف می‌شود، و نه بر مبنای رابطه‌ی مفهومی، علی یا معرفتی میان مقدمه و نتیجه. این منطق‌ها بر این باورند که اگر استلزام تنها به

⁹ . vacuous

¹⁰ . material implication

¹¹ . syntactic

¹² . Graham Priest

¹³ . linear logic

¹⁴ . Jean-Yves Girard

¹⁵ . weakening

¹⁶ . contraction

¹⁷ . از آنجا که تمرکز اصلی این نوشتار بر تحلیل سمانتیکی اصل انفجار است، پرداختن تفصیلی به این دسته از منطق‌ها خارج از بحث است.

¹⁸ . semantic

معنی «نادرست نبودن مقدمه یا درست بودن نتیجه» باشد، آن گاه راه برای نتیجه‌گیری‌های کاملاً نامربوط و حتی مهمل باز می‌شود (نک: Routley & Meyer, 1972). قاعده استلزام مادی، علی‌رغم مقبولیت صوری آن در سنت منطق کلاسیک، با شهود معرفتی و انتظارات فلسفی از مفهوم «استنتاج» سازگار نیست (von Fintel, 2011: 1519). به عنوان مثال، اگر از این که «سمور ایرانی، هم بومی جنگل‌های هیرکانی است و هم بومی جنگل‌های هیرکانی نیست» بتوان نتیجه گرفت که «در قله دماوند هر پنج‌شنبه بارانی از زعفران می‌بارد»، آشکارا نوعی «شکست در ربط»^{۱۹} رخ داده است. در این قبیل موارد، نه تنها پیوند علی میان مقدمه و نتیجه مخدوش است، بلکه حتی هیچ قرابتی در سطح معنایی یا مفهومی نیز میان آن‌ها برقرار نیست. در واقع، اصل انفجار، به لحاظ معرفت‌شناختی، نوعی فروپاشی دستگاه استدلالی را موجب می‌شود که در آن، نظام منطقی به مجموعه‌ای بی‌معنا از استنتاج‌های دل‌خواهی بدل خواهد شد.

در این مسیر، یکی از تأثیرگذارترین جریان‌ها، منطق‌های ربط^{۲۰} هستند. این منطق‌ها با تأکید بر این اصل که میان مقدمه و نتیجه باید نوعی ارتباط محتوایی برقرار باشد، تلاش می‌کنند تا انفجار را مهار کنند. در این نظام‌ها، استلزام تنها زمانی معتبر است که مقدمات دربردارنده یا مولد نتیجه بوده، یا دست‌کم، برخی متغیرهای مرتبط^{۲۱} میان آن‌ها وجود داشته باشد (Routly & Meyer, 1972: 240). به عبارت دیگر، اعتبار یک استنتاج نه فقط به صادق‌نمایی صورت‌محور آن، بلکه به رابطه‌ی مفهومی یا معنایی بین طرفین وابسته است.^{۲۲}

از سوی دیگر، منطق‌هایی نظیر «منطق تطبیقی»^{۲۳} نیز با سازوکارهایی پویاتر، تلاش می‌کنند تا استنتاج را نسبت به اطلاعات متناقض حساس سازند. در این رویکرد، قواعد انفجار به صورت پیش‌فرض مجاز دانسته می‌شوند، اما به محض تشخیص تناقض، مسیر استدلال «به نحوی سازگار» تنظیم می‌گردد تا از انفجار جلوگیری شود.^{۲۴} (Batens & Meheus, 2000: 31, 34-36). در اینجا نیز «تناسب» میان مقدمه و نتیجه به صورت دینامیک و در بستر مجموعه‌ی اطلاعات موجود سنجیده می‌شود. نوعی دیگر از این مواجهه را می‌توان در نظام‌های مبتنی بر استلزام علی^{۲۵} یا معرفتی^{۲۶} مشاهده کرد، که در آن‌ها رابطه‌ی استنتاجی تنها در صورتی برقرار است که مقدمات، به نحوی معتبر، نتیجه را تبیین کنند. این خط فکری، که مستقیماً به مضمون اصلی مقاله حاضر پیوند دارد، قائل به آن است که در یک نظام استنتاجی سالم، تنها در صورتی می‌توان نتیجه‌ای را از مقدمات استخراج کرد که نوعی «ارتباط تولیدی» یا «ضرورت علی» میان آن‌ها برقرار باشد (Sylvan & da Costa, 1988: 414-416). به این ترتیب، اصل انفجار که اجازه می‌دهد هر نتیجه‌ی دلخواهی از یک تناقض حاصل شود، در این نظام‌ها از اساس اعتبار خود را از دست می‌دهد. در مجموع، می‌توان گفت که رویکرد معنایی به مسأله‌ی انفجار، نه از طریق تحدید قواعد استنتاج، بلکه با ارائه‌ی درکی نوین و غنی‌تر از استلزام، به دنبال بنیان‌نهادن منطقی است که استنتاج‌های غیرمرتبط و مهمل در آن جایگاهی نداشته باشند.

از میان نقدهای وارد بر اصل انفجار، آن دسته که بر ناکارآمدی استلزام مادی - از حیث فقدان پیوند معنایی و محتوایی میان مقدمه و نتیجه - انگشت می‌گذارند، ما را به سوی پرسشی بنیادی‌تر رهنمون می‌سازند: چه نسبتی باید میان مقدمات و نتایج برقرار باشد تا یک استدلال معتبر و موجه قلمداد گردد؟ این پرسش، در بستری عمیق و فلسفی‌تر، به بحث علیت سوق می‌یابد؛ به‌ویژه آن گاه که پیوندهای مفهومی و معنایی، نه صرفاً به‌مثابه ساختارهای زبانی، بلکه به‌عنوان تجلی روابط علی در جهان هستی تلقی شوند. از این منظر، نظریه‌ی علیت در حکمت متعالیه، با تأکید بر اتصال وجودی و ترتب واقعی میان علت و معلول، می‌تواند افق‌های نوینی را در تحلیل نسبت مقدمه و نتیجه در استدلال‌های منطقی بگشاید.

۳. علیت و استلزام در حکمت متعالیه

¹⁹ . failure of relevance

^{۲۰} . منطق‌های ربط، مجموعه‌ای متنوع از دستگاه‌های منطقی‌اند، نه یک منطق یگانه و یکپارچه. برخی از این منطق‌ها با حذف یا اصلاح قواعد استنتاجی ساختاری، به مواجهه‌ای صوری با اصل انفجار دست می‌زنند و از این جهت در زمره‌ی گروه نخست قرار می‌گیرند. در مقابل، برخی دیگر با بازتفسیر مفهوم استلزام و تأکید بر وجود ربط معنایی یا علی میان مقدمه و نتیجه، در قالب راهبرد معنایی گروه دوم قرار می‌گیرند. این تنوع درونی، نشان‌دهنده‌ی تکرر رویکردها در میان منطق‌های ربط و تحول تدریجی تعهدات نظری آن‌هاست.

²¹ . relevant variables

^{۲۲} . در حوزه منطق ربط، اسدالله فلاحی دو اثر برجسته ارائه کرده است: کتاب تألیفی «آشنایی با منطق ربط» (۱۳۹۲)، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران) که به معرفی و تحلیل منطق ربط می‌پردازد، و ترجمه «فلسفه منطق ربط: گزاره‌ها و موجهات نوشته استیون رید» (۱۳۸۵)، انتشارات دانشگاه مفید) که نظریه‌های صوری استلزام ربطی را بررسی می‌کند.

²³ . adaptive logic

^{۲۴} . لازم به ذکر است که در زبان فارسی، اثری با عنوان «منطق تطبیقی» نوشته اسدالله فلاحی توسط سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) در سال ۱۳۹۵ منتشر شده است.

²⁵ . causal implication

²⁶ . epistemic implication

در دستگاه حکمت متعالیه، علیّت نه به مثابه یک اصل صرفاً منطقی یا تجربی، بلکه به عنوان ساختار درونی هستی، جایگاهی بنیادین دارد. تحلیل فلسفی علیّت در این نظام بر مبنای اصالت وجود، تشکیک وجود، و تبیین خاص ملاصدرا از امکان و امتناع استوار است (شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۱-۱۰؛ ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۵۲-۲۳۸-۲۳۶؛ ج ۷: ۱۴۹). به موجب این مبانی، نسبت علی و معلولی نه قراردادی و نه مبتنی بر همبستگی‌های آماری، بلکه نسبتی وجودی است که از حیث هستی‌شناختی، وابستگی ذاتی معلول به علت را نشان می‌دهد.

ممکن‌الوجود در حکمت متعالیه، برخلاف تحلیل‌های مشائی که آن را صرفاً واجد امکان ماهوی می‌دانند (نگاه کنید به معلمی، ۱۳۸۹: ۲۵)، در پرتو نظریه‌ی امکان فقری، نوعی از هستی تلقی می‌شود که در ذات خود هیچ بهره‌ای از وجود نداشته و سراسر نیاز و فقر به علت هستی‌بخش خود است. به تعبیر ملاصدرا، وجود ممکن، عین ربط به علت است؛ این‌طور نیست که معلول ابتدا معدوم بوده و سپس به سبب علت موجود شود؛ بلکه ذاتاً وابسته و مقوم به علت است (شیرازی، ۱۳۶۰: ۴۹؛ جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۰۱؛ طباطبائی، ۱۳۶۲: ۴۸ و ۱۶۵). در این چارچوب، سه‌گانه‌ی واجب، ممکن، و ممتنع، تنها در نسبت با اصل علیّت معنا می‌یابند. واجب‌الوجود بالذات موجودی است که بدون نیاز به غیر، وجود دارد. ممکن‌الوجود آن است که وجود او از غیر بوده و تنها در سایه‌ی افاضه‌ی علت محقق می‌شود. ممتنع‌الوجود بالذات نیز آن است که تحقق آن، به واسطه‌ی امتناع تعلق علی، محال است. در این دستگاه، هر موجودی که در مرتبه‌ی امکان ماهوی قرار دارد، به‌ضرورت نیازمند علت است؛ زیرا تنها دو حالت ممکن برای خروج از این قاعده وجود دارد: یا موجود واجب‌الوجود (بالذات) است که خود، علت سایرین و مستغنی از علت است؛ یا ممتنع‌الوجود (بالذات) است که اساساً باطل‌الذات است. از این منظر، علیّت شرط تحقق برای هر موجود ممکن است و نسبت‌های علی، ساختار کلی هستی را شکل می‌دهند.

از سوی دیگر، نسبت علی و معلولی در این حکمت، با رابطه‌ی استلزام در منطق کلاسیک تمایز دارد. در منطق، استنتاج صرفاً به واسطه‌ی ساختار صورت‌بندی مقدمات و صدق آن‌ها اعتبار می‌یابد، بی‌آن‌که ضرورتاً ارتباطی وجودی میان طرفین برقرار باشد. اما در حکمت متعالیه - چنان‌که در ادامه روشن خواهد شد - امکان ترتب نتیجه بر مقدمه، در گرو وجود نوعی تعلق هستی‌شناختی میان آن‌هاست؛ وگرنه، ترتب مذکور صرفاً لفظی یا اعتباری خواهد بود. برای روشن‌تر شدن مطلب، لازم است اندکی در خصوص مفهوم «لزوم» درنگ کنیم. واژه‌ی «لزوم» در فلسفه، مفهومی مشترک لفظ است که در سیاق‌های مختلف سه معنای متمایز می‌یابد (قارملکی، ۱۳۷۸: ۵۲):

لزوم نفس‌الامری (واقعی): این معنا ناظر به نوعی ضرورت وجودی یا هستی‌شناختی است که در عالم ثبوت برقرار است و به‌ویژه در فلسفه اسلامی، با مفهوم علیّت ارتباط وثیق دارد. در این معنا، لزوم به معنای ربط واقعی میان علت و معلول است؛ به‌گونه‌ای که تحقق یکی مستلزم تحقق دیگری در مرتبه‌ی وجودی است، نه صرفاً در ساحت ذهن یا منطق.

لزوم به معنای استلزام مادی یا تابع ارزشی: در این کاربرد، لزوم ناظر به ارتباط شرطی میان دو قضیه است. این نوع استلزام، در تحلیل منطق ارسطویی و منطق کلاسیک، به‌مثابه تبعیت ارزش صدق نتیجه از مقدم تلقی می‌شود.

لزوم به معنای استلزام منطقی: در اینجا، لزوم دلالت بر ترتب نتیجه بر مقدم یا مقدمات، صرف‌نظر از دلالت وجودی آن‌ها دارد. به عبارت دیگر، استلزام منطقی صرفاً در قلمرو مفاهیم و صور ذهنی شکل می‌گیرد و با رابطه‌ی علیّت، که امری عینی و هستی‌شناختی است، تفاوت ماهوی دارد.

در حکمت متعالیه، این تمایز میان لزوم‌های سه‌گانه، به‌ویژه در نسبت علیّت با ساختار منطقی استدلال، اهمیت می‌یابد. علیّت رابطه‌ای وجودی است که در جهان خارجی میان موجودات برقرار است؛ چنان‌که در نسبت نفس با صور ادراکی، یا واجب با ممکن، سخن از ربط هستی‌بخش علت به معلول است (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۸۸-۲۸۷). در مقابل، استلزام منطقی صرفاً بر پایه‌ی روابط مفهومی میان قضایا سامان می‌یابد و ضمانتی برای ترتب واقعی میان آن‌ها فراهم نمی‌آورد.

این نگاه، در عباراتی متعدد از الأسفار و دیگر آثار ملاصدرا انعکاس یافته است. یکی از روشن‌ترین و در عین حال کلیدی‌ترین آن‌ها عبارت زیر است:

إنّ المحال لا يستلزم أيّ محال كان... بل محالاً إذا قُدِّر وجودهما يکون بينهما تعلق سببی و مسببی. (همان: ۲۳۶)

صدرالمتألهین در این عبارت، با دقتی فلسفی، بر این نکته تأکید می‌ورزد که حتی در فرض تحقق محال، تنها زمانی می‌توان میان دو امر محال استلزامی برقرار ساخت که تعلق علی و معلولی میان آن‌ها برقرار باشد. یعنی، حتی در عالم فرض و تقدیر، بدون نسبت علی، استلزامی رخ نمی‌دهد. اجازه دهید کمی در عبارت غور کنیم. این عبارت، در بستر نظریه‌ی صدرا درباره‌ی امکان، وجوب و امتناع و پیامدهای وجودشناختی آن‌ها قابل فهم است. بخش نخست، یعنی "إنّ المحال لا يستلزم أيّ محال كان"، به‌نوعی، در تقابل جدی با اصل رایج «از محال، هر چیزی لازم می‌آید» قرار دارد. برخلاف منطق کلاسیک که هر قضیه‌ای را می‌توان از تناقض نتیجه گرفت، ملاصدرا بر آن است که صرف محال بودن

یک چیز، لزوماً مستلزم محال بودن هر چیز دیگری نیست. این امر، نقدیست جدی بر استلزام‌های بی‌قید و شرطی که در منطق صوری مطرح است. بخش دوم عبارت، یعنی "بل محالاً إذا قُدر وجودهما یکون بينهما تعلق سببی و مسببی"، نیز قیدی اساسی را مطرح می‌کند: استلزام میان دو محال تنها زمانی معتبر است که در صورت فرض وجود آن دو، رابطه‌ی علیّ میان‌شان برقرار باشد. به بیان دیگر، اگر محال بودن «علّت» مفروض باشد، محال بودن «معلول» آن در پی خواهد آمد. درواقع، صدرالمتهلین بر تمایز میان دو گونه‌ی محال، یعنی ممتنع بالذات و ممتنع بالغیر تأکید دارد؛ و این تمایز، نقشی کلیدی در تحلیل او از استلزام میان محالات ایفا می‌کند. یعنی، همان‌گونه که در مبحث واجب‌الوجود گفته می‌شود که «دو واجب بالذات» نمی‌توانند با یکدیگر تلازمی حقیقی داشته باشند و «در صورت فرض» چنین مصاحبتی از نوع «بخت و اتفاق» خواهد بود، در مورد ممتنع نیز همین منطق حاکم است (طباطبایی، ۱۳۶۲: ۵۱). اگر علّتی ممتنع باشد (یعنی ممتنع بالذات یا ممتنع به لحاظ انتفای مقتضی)، معلول آن نیز به واسطه‌ی آن علّت، ممتنع می‌شود؛ در غیر این صورت، اجتماع دو محال، حداکثر از نوع تلازم اتفاقی خواهد بود؛ یعنی صرفاً دو امر ناممکن‌اند که در کنار یکدیگر ذکر شده‌اند، بی‌آنکه پیوند ضروری و هستی‌شناختی میان آن‌ها وجود داشته باشد. در نگاه صدرا، چنین استلزامی یا فاقد معنا خواهد بود و در نتیجه یک مصاحبت اتفاقی است، یا مغالطه‌ی خلط میان اقتران لفظی و تعلق وجودی (نک: جواد، آملی، ۱۳۸۵، ج ۳: ۳۶۵).

برخلاف منطق کلاسیک که تابع قوانین صوری محض است، صدرالمتهلین، به پیروی از مشرب اشراقی، در تلاش بود تا میان ساحت‌های مختلف لزوم، نوعی همگرایی برقرار سازد. از این رو، در برخی آثار خود می‌کوشد تا تمام قضایا را به قضایای حملی موجهی کلی ضروری تحویل دهد (شیرازی، ۱۳۷۵: ۲۱۲؛ همچنین نک: قراملکی، ۱۳۷۸). این تلاش، هرچند در نگاه نخست به مثابه‌ی ساده‌سازی‌ای در سطح منطقی جلوه می‌کند، اما در باطن خود ناظر به تحولی بنیادین در منطق، از جمله، در مفهوم استلزام است. این نگرش، بیانگر تمایل آشکار ملاصدرا به پی‌ریزی منطق بر مبنای هستی‌شناسی است؛ بدین معنا که منطق، نه مجموعه‌ای از قواعد خودبسنده‌ی صوری، بلکه آینه‌ای از ساختار واقعی عالم و شبکه‌ی علیّ حاکم بر آن تلقی می‌گردد. بدین ترتیب، اصل علیّت در حکمت متعالیه نه صرفاً قاعده‌ای عقلانی، بلکه سنگ‌بنای نظام هستی و منطق وجود است؛ اصلی که تنها در پرتو آن، تمایز میان واجب، ممکن، و ممتنع، و نیز صدق یا بطلان هرگونه استنتاج، معنا پیدا می‌کند.

آن‌چه تا این‌جا گفته شد، نشان می‌دهد که ملاصدرا در بستر حکمت متعالیه، مفاهیم منطقی همچون استلزام، محال، و ترتّب را تنها در چارچوب علیّت وجودی و ساختار هستی قابل فهم می‌داند. اکنون، با این پیش‌زمینه، می‌توانیم به تحلیل نسبت اصل انفجار و منطق کلاسیک از یک سو، و دستگاه علیّت در حکمت متعالیه از سوی دیگر بپردازیم، و نشان دهیم که چرا و چگونه ملاصدرا را باید در شمار فیلسوفانی دانست که – هرچند نه به گونه‌ای صوری، بلکه در چارچوبی عمیقاً متافیزیکی – از اصل انفجار فاصله گرفته است.

۴. بررسی تعارض میان اصل انفجار و نظریه علیّت صدرا

دستگاه ارسطویی با پذیرش اصل امتناع تناقض و برخی قواعد استنتاجی، با اصل انفجار ناسازگار نیست و می‌توان بازسازی‌ای از آن ارائه داد، هرچند تأملات تاریخی نشان می‌دهد که این اصل در آثار ارسطو به صورت صریح فرمول‌بندی نشده است. ارسطو، اگرچه اصل امتناع تناقض را به عنوان بنیاد استدلال برمی‌شمرد، اما در آثار او اشاراتی نیز وجود دارد که بر پایه‌ی آن، نتیجه‌گیری تنها هنگامی معتبر است که میان مقدمه‌ها و نتیجه، نوعی ارتباط معنایی یا علیّ وجود داشته باشد (Aristotle, Prior Analytics, II.4, 57b3). این نگاه را می‌توان نزدیک به اصول منطق ربط دانست؛ منطقی که در آن فرض بر آن است که در استنتاج شرطی $A \rightarrow B$ ، رابطه‌ای واقعی میان A و B وجود داشته باشد و تنها در این وضعیت اگر A و نقیض B تحقق داشته باشد، آنگاه شرطی بودن استنتاج منتفی است. بنابراین، استنتاج «هر چیزی» از تناقض، نه تنها در منطق ارسطویی بدیهی نیست، بلکه با برخی اصول بنیادین آن ناسازگار است. پذیرش انفجار، عمدتاً پدیده‌ای متعلق به منطق ریاضی قرن نوزدهم و بیستم است (Carnielli & Marcos, 2002: 3) که در آن ساختار صوری گزاره‌ها بر معنا و ارتباط مفهومی پیشی می‌گیرد. این اصل، برخلاف برخی قواعد اولیه‌ی منطق کلاسیک، خود به عنوان قاعده‌ای مستقل و بدیهی مورد پذیرش نبوده، بلکه – چنان‌که پیش‌تر دیدیم – نتیجه‌ی به کارگیری هم‌زمان چند قاعده‌ی دیگر است. از این رو، می‌توان گفت که این اصل، نه بنیادی، بلکه تلویحی و مشروط به پذیرش آن قواعد است.

پیش‌تر توضیح دادیم که منطق‌های فراسازگار در تلاش برای پرهیز از اصل انفجار، دو راهبرد کلی اتخاذ کرده‌اند: یا برخی قواعد استنتاجی را حذف (یا تعدیل) می‌کنند، یا در فرآیند استنتاج، شرطی برای ارتباط معنایی یا علیّ میان مقدمات و نتایج قائل می‌شوند. حکمت متعالیه به وضوح با راهبرد دوم همسوست. از این منظر، ملاصدرا را می‌توان متفکری دانست که هرچند از چارچوب منطق ارسطویی بیرون نمی‌رود، اما از درون آن را با مبانی متافیزیکی خویش تعدیل کرده و بدیلی فلسفی برای آن فراهم آورده است. به عبارتی، این فلسفه، منطق را بر هستی استوار می‌سازد، و این استواری، راه را بر استنتاج هر گزاره‌ای از تناقض مسدود می‌سازد. صدرالمتهلین، بی‌آنکه اصل تناقض را نادیده بگیرد، شرط اساسی استلزام را تعلق وجودی میان اطراف آن می‌داند. در نتیجه، در چنین نظامی، یا از ورود تناقض جلوگیری به عمل می‌آید و یا در فرض تحقق تناقض، منجر

به انفجار نمی‌شود؛ مگر آن که در بستر علیت قابل تصویر باشد. این تلقی با حدّوسط ارسطویی نیز نسبت توضیحی دارد، اما از سنخ ماهوی-تعریفی نیست، بلکه وجودی-علی است. پس «از تناقض، هرچه خواستی» تنها محصول استلزام مادی تهی از ربط است؛ اما در چشم‌انداز صدرایی، چون معیار اعتبار استنتاج، لزوم نفس‌الامری-وجودی است، از محال یا تناقض بی‌ربط، هیچ نتیجه‌ی نامربوطی بر نمی‌آید. چنین رویکردی، بدون دستکاری صورتی قواعد، در چارچوبی تمام‌عیار فلسفی مانع از وقوع انفجار می‌شود. به بیان دقیق‌تر، در دستگاه حکمت متعالیه، «استنتاج» تنها زمانی شأن معرفتی موجه می‌یابد که میان مقدمات و نتیجه «رابطه‌ای علی» برقرار باشد. این مبنا از اصالت و تشکیک وجود و تحلیل فقر معلول نسبت به علت برمی‌آید: ترتیب نتیجه بر مقدمات، اگر به «تعلق علی/وجودی» بازنگردد، صرف اقتران لفظی یا صورتی قضایا بوده و از نظر نفس‌الامر بی‌مایه است. بنابراین «ارتباط علی مقدمات با نتیجه» در فلسفه‌ی منطقی صدرایی نه یک قاعده‌ی صرفاً اثباتی، بلکه «پیش‌فرضی هستی‌شناختی» برای معناداری هر استنتاج است: هر برهانی که این پیش‌فرض را ارضا نکند - حتی اگر بر قواعد بدیهی صورتی (همچون قاعده‌ی معرفتی فاصل یا قاعده‌ی قیاس انفصالی) تکیه کند - از حیث اعتبار استلزام ساقط است؛ زیرا صدق صورتی بی‌ربط، به صدق نفس‌الامری نمی‌انجامد.

گذشته از این‌ها، می‌توان نقدی شهودی بر اصل انفجار مطرح کرد که با اثبات آن، مسیر برای فاصله گرفتن از این اصل هموار می‌شود. این نقد نه ناظر به ابطال فنی قیاس انفصالی در منطق کلاسیک، بلکه بر «فروگاهی متافیزیکی شرط‌های قیاس انفصالی» تأکید دارد. مدافع اصل انفجار ادعا می‌کند که این اصل استوار بر قواعد بدیهی (مانند قاعده معرفتی فاصل و قیاس انفصالی) است. قیاس انفصالی (از $A \vee B$ و $\neg A$ به B) در منطق کلاسیک معتبر است، زیرا $\neg A$ را «کفایتاً ناف» برای حذف شاخه‌ی A می‌گیرد. اما تمام برهان انفجار بر «فرض اجتماع صادق دو نقیض ($A \& \neg A$)» بنا می‌شود. در سیاقی که «اجتماع نقیضین» مفروض تلقی شده، صرف در اختیار داشتن $\neg A$ به معنای «طرد مؤثر A » نیست؛ چون مطابق همان فرض، A نیز برقرار است. بدین ترتیب، شرط حذف شاخه‌ی A در $A \vee B$ فراهم نیست و گذار به B دیگر صدق‌نگه‌دار نخواهد بود. این نکته را می‌توان به زبان ارزش‌گذاری چنین تقریر کرد: قیاس انفصالی برای انتقال از $A \vee B$ و $\neg A$ به B ، به حالتی نیاز دارد که A بالفعل منتفی باشد؛ نه صرفاً این که $\neg A$ نیز برقرار باشد. وقتی A و $\neg A$ هر دو برقرارند، «معیار نفی مؤثر» از دست می‌رود و حذف شاخه‌ی A موجه نیست. پس درست در همان موضعی که انفجار می‌کوشد روی دوش تناقض بایستد، قاعده‌ی قیاس انفصالی شرط کارایی خود را از دست می‌دهد. برای تقریب به ذهن، فرض کنید که در یک مسابقه، فقط دو اسب A و B حضور دارند. قاعده‌ی «قیاس انفصالی» می‌گوید:

۱. اسب A یا اسب B برنده می‌شود: $(A \vee B)$

۲. ما مشاهده می‌کنیم که اسب A برنده نشده است: $(\neg A)$

در این حالت، $\neg A$ یک «نفی مؤثر» است. این مشاهده، اسب A را به طور قطعی و انحصاری از دایره‌ی رقابت حذف می‌کند. تنها گزینه‌ی باقی‌مانده، اسب B است. پس نتیجه می‌گیریم: اسب B برنده شده است.

این استدلال کاملاً معتبر است زیرا $\neg A$ به طور مؤثر، A را نفی کرده است. حالا سناریوی اصل انفجاری تناقض را در همین مسابقه تصور کنید:

۱. اسب A یا اسب B برنده می‌شود: $(A \vee B)$

۲. اما ما در یک وضعیت عجیب و پارادوکسیکال هستیم: یک تناقض را پذیرفته‌ایم. یعنی باور داریم که هم اسب A برنده شده است و هم اسب A برنده نشده است: $(A \& \neg A)$

حالا، از درون این باور تناقض‌آمیز، بخش $\neg A$ را بیرون می‌کشیم و سعی می‌کنیم همان استدلال قبلی را تکرار کنیم. اما در اینجا $\neg A$ یک «نفی مؤثر» نیست! چرا؟ زیرا همزمان با استناد به $\neg A$ ، ما همچنان معتقدیم که A برقرار است (طبق فرض تناقض). بنابراین، $\neg A$ نمی‌تواند اسب A را به طور قطعی از میدان رقابت خارج کند. اسب A کماکان در صحنه حاضر و برنده است! در این حالت، قاعده‌ی قیاس انفصالی کارایی خود را از دست داده است، زیرا شرط لازم برای اجرای آن، یعنی نفی بی‌قید و شرط A ، فراهم نیست. باید تأکید کرد که این نقد در فضای کاملاً متافیزیکی بر اصل انفجار وارد است، نه فضای منطق کلاسیک؛ چراکه در منطق کلاسیک اعتبار این قاعده تابع همه ارزش‌گذاری‌های ممکن است.

نفی اصل انفجار در حکمت متعالیه، با راهبردهای رایج در برخی منطق‌های فراسازگار معاصر تفاوتی اساسی دارد. منطق‌های فراسازگار در قرن بیستم، به‌ویژه در صورت‌بندی‌هایی چون منطق پارادوکس گراهام پریست، در تلاش‌اند تا از پذیرش بی‌قید و شرط اصل انفجار پرهیز کنند و تنها

در حضور شرایط خاصی، اجازه‌ی استنتاج از تناقض را صادر نمایند. در این رویکردها، تناقض امری ممکن‌الوقوع تلقی می‌شود و هدف اصلی، حفظ انسجام نظام استنتاجی در برابر تناقض‌هاست؛ از این رو، اصولی همچون قیاس انفصالی یا اصل طرد شق ثالث حذف یا محدود می‌شوند تا منطق فرو نباشد (Priest, 2008: 154). اما در حکمت متعالیه، نفی انفجار نه ناشی از پذیرش تناقض، بلکه با راهبردی کاملاً متفاوت دنبال می‌شود. ملاصدرا همچنان به اصل امتناع اجتماع نقیضین پایبند است و اجتماع آن‌ها را در ساحت هستی به کلی ناممکن می‌داند؛ این مسئله در تک‌تک عبارات و استدلال‌های او به‌وضوح نمایان است. با این همه، نتیجه‌ی نهایی در هر دو دیدگاه مشابه است: طرد اصل انفجار. می‌توان گفت که ملاصدرا با حفظ قاطع اصل عدم تناقض و در عین حال، رد انفجار در سطح متافیزیکی، با منطق‌های تناقض‌باور تفاوت بنیادین دارد؛ او تناقض را ممکن نمی‌داند، اما پذیرش انفجار را نیز در منطق خود برنمی‌تابد؛ چرا که آن را در تعارض با حقیقت هستی‌شناختی استلزام می‌بیند.

در کنار بنیادهای هستی‌شناختی علیّت در حکمت متعالیه، توجه به لوازم معرفت‌شناختی این دستگاه نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. در فلسفه‌ی ملاصدرا، صدق، نه صرفاً محصول استنتاج صوری، بلکه همواره ناظر به نوعی تطابق میان ذهن و خارج است (شیرازی، بی تا: ۳۸). از این منظر، هرگونه گزاره‌ی متناقض، چون نسبتش با واقعیت خارجی فاقد امکان اتحاد وجودی است، نمی‌تواند صادق باشد. به همین ترتیب، اگر منطق صرفاً به «نگرش استلزام مادی» تقلیل یابد، صدق گزاره‌ها از پیوندشان با واقع بریده می‌شود (نک: ذکیانی، ۱۳۸۳: ۱۷-۱۲) در نتیجه، باید بین «اعتبار صوری» و «صدق مطابقت» فرق نهاد؛ انفجار، حتی اگر به لحاظ صوری معتبر باشد، به لحاظ معرفتی بی‌وجه است، چون خروجی غیرمرتبط با واقع تولید می‌کند. بر این مبنا، رابطه‌ی استلزام نیز، که در منطق به معنای ترتّب نتیجه بر مقدمات در نظر گرفته می‌شود، تنها در صورتی معنادار خواهد بود که این ترتّب، معاضد با نوعی رابطه‌ی علیّی یا وابستگی وجودی در نفس الامر باشد. مراد ما در این جا این نیست که منطق کلاسیک نظریه‌ی تطابق را انکار می‌کند؛ بسیاری از فیلسوفان کلاسیک در مباحث صدق به مطابقت قائل‌اند. محلّ نزاع در این جا، «ملاک اعتبار استدلال» است: در چارچوب کلاسیک، اعتبار تابع حفظ صورت‌محور صدق است - حتی اگر میان مقدمات و نتیجه هیچ ربط محتوایی - علیّی نباشد - اما در حکمت متعالیه، اعتبار استنتاج نیز باید بر ربط وجودی - علیّی تکیه داشته باشد. از این منظر، انفجار، چون استنتاجی بی‌ارتباط با واقع است، به لحاظ معرفتی بی‌اعتبار است؛ حتی اگر از حیث صورت معتبر باشد.

افزون بر این، صدرالمتألهین در الشواهد الربوبیه با تحلیل دقیق شروط تحقق تناقض، قیدی مهم بر تفسیر رایج از اصل امتناع تناقض می‌افزاید. او تصریح می‌کند که «وحدت موضوع» در تناقض، نه به معنای وحدت عقلی، بلکه وحدت جسمانی وضعی است (همو، ۱۳۶۰: ۲۸)؛ بدین معنا که اگر دو محمول متقابل بر موضوعی واحد از حیث ذهنی (و نه از حیث جسمانی) حمل شوند، به تناقض منجر نخواهد شد. این قید دقیق، مرز میان تقابل واقعی و صرف تقابل مفهومی را ترسیم می‌کند و نشان می‌دهد که بسیاری از گزاره‌هایی که در ظاهر متناقض به نظر می‌رسند، در واقع فاقد شرط تحقق تناقض‌اند؛ چراکه از وحدت در ساحت جسمانی برخوردار نیستند (نک به هاشمی‌فر و عظیمی، ۱۴۰۱). این دیدگاه، اگرچه در ظاهر، یک تفسیر فنی از شروط تناقض در منطق ارسطویی به نظر می‌رسد، اما در واقع حامل یک بصیرت هستی‌شناختی ژرف در باب نسبیت تعین‌ها در مراتب وجود است: از نگاه ملاصدرا، کثرت‌نمایی و تقابل در مراتبی از وجود، به‌ویژه در عالم عقل، خیال و وهم، می‌تواند صورت‌هایی از تعارض را پیش چشم نهد که در مرتبه‌ی جسمانی از حقیقت بی‌بهره‌اند. تأکید او بر اینکه این معنا «در کلام اکابر حکماء و منطقین به‌صراحت نیامده اما با تأمل در اشارات آنان و آراء اهل کشف قابل دریافت است» (شیرازی، ۱۳۶۰: ۲۸) نشان می‌دهد که صدرالمتألهین نه تنها در مقام تفسیر قواعد منطق، بلکه در جهت گشودن مرزهای آن، گامی ابتکاری برمی‌دارد؛ و این گام، هم به تجربه‌ی عرفانی و شهودی استناد دارد و هم از دقت فلسفی برخوردار است. پیامد این تفسیر برای منطق روشن است: صدرالمتألهین به واسطه‌ی بازتعریف وحدت موضوع و با تنگ‌تر کردن دایره‌ی تحقق تناقض، در عمل، امکان استقرار گزاره‌هایی را فراهم می‌سازد که در سطح مفهومی متقابل به نظر می‌رسند، اما در واقع واجد شرایط تحقق تناقض نیستند. از این رو، این گونه تقابل‌ها به اجتماع نقیضین در واقع نمی‌انجامند و در نتیجه مسئله‌ی استنتاج‌های انفجاری اساساً موضوعیت پیدا نمی‌کند.

بدین ترتیب، ملاصدرا نه تنها در سطح استلزام علیّی، بلکه حتی در سطح تحلیل منطقی نیز نوعی تحدید در کاربست اصل انفجار را صورت‌بندی می‌کند. به عبارت دیگر، با آن که به اصل امتناع تناقض وفادار می‌ماند، اما از رهگذر تحلیل دقیق شرایط تحقق آن، امکان ظهور گزاره‌هایی را می‌پذیرد که نزد منطق کلاسیک می‌تواند منجر به انفجار شود.

نتیجه‌گیری

در پرتو بررسی نسبت میان اصل انفجار و دستگاه هستی‌شناختی ملاصدرا، به‌ویژه بر مبنای نظریه‌ی علیّت او، روشن شد که حکمت متعالیه، هرچند به‌ظاهر در چارچوب منطق کلاسیک گام برمی‌دارد، اما در ساحت مبانی، خوانشی ضدانفجاری از استلزام ارائه می‌دهد. صدرالمتألهین با وفاداری کامل به اصل امتناع تناقض، از پذیرش اصل انفجار پرهیز می‌کند؛ زیرا در نظام فلسفی او، رابطه‌ی استلزام میان مقدمات و نتایج تنها زمانی معتبر

است که مبتنی بر نوعی تعلق علی یا وابستگی وجودی باشد. این نگرش، به وضوح در برابر استلزام مادی می‌ایستد. مطالعه‌ی حاضر نشان داد که ملاصدرا از چند مسیر همگرا، امکان انفجار را مردود می‌داند:

نخست، از حیث هستی‌شناختی: در حکمت متعالیه، صدق نه صرفاً محصول استنتاج صوری، بلکه همواره ناظر به تطابق میان ذهن و خارج است. گزاره‌ی متناقض، چون فاقد امکان اتحاد وجودی با واقعیت خارجی است، نمی‌تواند صادق باشد. بنابراین، استنتاج از تناقض - حتی اگر به لحاظ صوری معتبر باشد - در صورتی که نتایج آن فاقد تکیه‌گاه وجودی باشند، از حیث صدق مردود شمرده می‌شود.

دوم، از حیث علی: استلزام در این نظام تنها زمانی معنادار است که مبتنی بر تعلق هستی‌شناختی میان مقدمات و نتایج باشد. از آنجایی که اصل انفجار تناقض فاقد چنین پیوندی است، از نظر صدرا نمی‌تواند از منظر عقلانی و فلسفی، به عنوان یک استنتاج معتبر پذیرفته شود.

سوم، از منظر معرفت‌شناختی: اصل انفجار موجب فروپاشی نظام استدلالی می‌شود، به گونه‌ای که نظام منطقی به مجموعه‌ای بی‌معنا از استنتاج‌های دلخواه تبدیل می‌گردد. این امر با مبانی معرفت‌شناختی حکمت متعالیه که بر کشف حقیقت و تطابق با واقع استوار است، تعارض آشکاری دارد.

اگرچه ملاصدرا یک سیستم منطقی صریحاً فراسازگار را صورت‌بندی نکرده است، اما فلسفه او به طور ضمنی به چارچوبی منجر می‌شود که در مواجهه با ناسازگاری، از انفجار جلوگیری می‌کند. این هدف، شباهت‌های مفهومی زیادی میان دیدگاه او و رویکردهای منطق ربط را آشکار می‌سازد. با این حال، تفاوت‌های بنیادینی در انگیزه‌ها و مبانی با دیگر رویکردهای فراسازگار دارد: برخلاف منطق پارادوکس گراهام پریست که معتقد به وجود تناقض‌هایی صادق است، یا منطق‌های C که قواعد استنتاجی را تعدیل می‌کنند، ملاصدرا با حفظ قاطع اصل عدم تناقض و بدون تغییر در قواعد صوری منطق، از طریق بازتعریف هستی‌شناختی استلزام، از بی‌مایگی سیستم استدلال جلوگیری می‌کند.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ گونه تعارض منافی ندارند.

ORCID

Gholam Ali Hashemifar

<https://orcid.org/0000-0001-7133-7231>

Abdolrasoul Kashfi

<https://orcid.org/0000-0002-5702-2281>

منابع

- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶). *رحیق مختوم: شرح حکمت متعالیه*. قم: اسراء.
- ذکیانی، غلامرضا. تأملی در منطق ریاضی (نگرش تابع ارزشی). *مقالات و بررسی‌ها*، دفتر ۷۶ (۲)، بخش «فلسفه»، پاییز و زمستان ۱۳۸۳، صص. ۵۲-۲۲. https://jop.ut.ac.ir/article_28203.html
- شیرازی، صدرالدین. (۱۹۸۱). *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة*. ج ۳. بیروت: دار احیاء التراث.
- شیرازی، صدرالدین. (بی‌تا). *الحاشیة علی الهیات الشفاء*. قم: انتشارات بیدار.
- شیرازی، صدرالدین. (۱۳۶۰). *الشواهد الربوبیة*. تصحیح و تعلیق از سید جلال الدین آشتیانی. ج ۲. مشهد: مرکز الجامعی للنشر.
- شیرازی، صدرالدین. (۱۳۶۳). *المشاعر*. ج ۲. تهران: کتابخانه طهوری.
- شیرازی، صدرالدین. (۱۳۷۵). *مجموعه رسائل فلسفی*. تحقیق و تصحیح حاند ناجی اصفهانی. تهران: انتشارات حکمت.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۶۲). *نهایة الحکمة*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- فرامرز قراملکی، احد. ملاصدرا و تحویل قضایا به حملی موجب کلی ضروری. *خردنامه صدرا* ۱۳۷۸ شماره ۱۵، ص ۵۴-۵۰. <http://www.ensani.ir/fa/content/157481/default.aspx>
- معلمی، حسن. ۱۳۸۹. *حکمت مشاء*. قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران. مرکز نشر هاجر.

هاشمی فر، غلامعلی؛ عظیمی، مهدی. (۱۴۰۱). مواجهه ملاصدرا با تناقض باوری عارفانه، منطق پُرومی، ۱۳(۱)، ۲۱۷-۲۳۹.
<https://doi.org/10.30465/lmj.2022.42406.1411>

Aristotle. (1984). *Prior Analytics*. In J. Barnes (Ed.), *The Complete Works of Aristotle: The Revised Oxford Translation* (Vol. 1, pp. 39–113). Princeton University Press.

Batens, D., & Meheus, J. (2000). The adaptive logic of compatibility. *Studia Logica*, 66(3), 327–348.

Bremer, M. (2005). *An Introduction to Paraconsistent Logics*. Frankfurt: Peter Lang.

Carnielli, W. A., & Marcos, J. (2002). A taxonomy of C-systems. In *Paraconsistency: The Logical Way to the Inconsistent* (pp. 1–93). Springer.

Copi, I. M., & Cohen, C. (2014). *Introduction to Logic* (14th ed.). Pearson Education.

Da Costa, N. C. A. (1974). On the theory of inconsistent formal systems. *Notre Dame Journal of Formal Logic*, 15(4), 497–510. 10.1305/ndjfl/1093891487

Girard, J.-Y. (1995). Linear logic: Its syntax and semantics. In J.-Y. Girard, Y. Lafont, & L. Regnier (Eds.), *Advances in Linear Logic* (pp. 1–42). Cambridge: Cambridge University Press.

Routley, R., & Meyer, R. K. (1972). The semantics of entailment: III. *Journal of Philosophical Logic*, 1(2), 192–208. 10.1007/BF00650498

Priest, G. (2008). *An Introduction to Non-Classical Logic: From If to Is* (2nd ed.). Cambridge University Press.

Sylvan, R., & da Costa, N. C. A. (1988). Cause as an implication. *Studia Logica*, 47(4), 413–428. 10.1007/BF00671570

Tarski, A. (1994). *Introduction to Logic and to the Methodology of Deductive Sciences* (4th ed., J. Tarski, Ed.). Oxford University Press.

von Fintel, K. (2011). Conditionals. In K. von Heusinger, C. Maienborn, & P. Portner (Eds.), *Semantics: An International Handbook of Meaning* (Vol. 2, pp. 1515–1538). Berlin: De Gruyter Mouton. 10.1515/9783110255072.1515

References

Faramarz Gharamaleki, A. (1999). Mulla Sadra and the transformation of propositions into necessary universal predicative propositions. *Kheradnameh-ye Sadra*, (15), 50–54. [In Persian]

Hashemi Far, G., & Azimi, M. (2022). Mulla Sadra's encounter with mystical paradoxology. *Logic Research*, 13(1), 217–239. [In Persian]

Javadi Amoli, A. (2007). *Rahiq-e Makhtoum: An Explanation of Transcendent Wisdom*. Qom: Esra. [In Persian]

Moallemi, H. (2010). *Peripatetic Wisdom*. Qom: Hajar Publication Center, Center for the Management of Women's Seminaries. [In Persian]

Shirazi, Sadr al-Din. (n.d.). *Commentary on the Theology of Al-Shifa*. Qom: Bidar Publications. [In Persian]

Shirazi, Sadr al-Din. (1981). *Al-Hikmat al-Muta'aliya fi al-Asfar al-'Aqliyya al-Arba'a* (Vol. 3). Beirut: Dar Ihya al-Turath. [In Persian]

- Shirazi, Sadr al-Din. (1981). *Al-Shawahid al-Rububiyya* (2nd ed., corrected and annotated by S. J. Ashtiani). Mashhad: University Publishing Center. [In Persian]
- Shirazi, Sadr al-Din. (1984). *Al-Masha'ir* (2nd ed.). Tehran: Tahuri Library. [In Persian]
- Shirazi, Sadr al-Din. (1996). *Collection of Philosophical Treatises* (edited and corrected by H. Naji Esfahani). Tehran: Hikmat Publications. [In Persian]
- Tabatabaei, M. H. (1983). *Nihayat al-Hikmah*. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Persian]
- Zakiani, Alireza. Ta'amolli dar Mantiq-e Riazī (Negarash-e Tabe'-Arzeshi). *Maqalāt va Barrasiha*. Daftar 76(2), Philosophy section, Fall & Winter 1383 [2004–2005], pp. 22–52. [In Persian]